

XII. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia
Kolozsvár, 2009. május 15–17.

Kisebbségi lét – átok vagy áldás?

A babiloni fogságban élő izraeliták identitáskrizise és megküzdési stratégiái

Témavezető:

Dr. Zamfir Korinna, adjunktus

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Római Katolikus Teológia Kar

Szerző:

Dénes Gabriella

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Római Katolikus Teológia Kar
Didaktikai teológia, II. év

Kolozsvár

2009

Tartalomjegyzék

Kisebbségi lét – átok vagy áldás?	1
<i>A babiloni fogságban élő izraeliták identitáskrízise és megküzdési stratégiái</i>	1
Tartalomjegyzék.....	2
Előjáróban	3
A babiloni fogság rövid története.....	3
Az izraelita állami és vallási intézményrendszer összeomlása	6
A jeruzsálemi templom lerombolása.....	6
A város elveszte	7
Babilon – kultúrsokk.....	7
Babilon városszerkezete.....	8
Babiloni templomok.....	9
Babiloni ünnepek	12
Babiloni hitvilág.....	12
A babiloni király	14
A zsidók helyzete Babilonban.....	15
A fogság kiváltotta reakciók	16
Asszimilálódás	17
„Bezárkózás a nemzeti hagyományba”	18
Megismerés, elfogadás.....	20
Izrael önmeghatározása.....	23
Fogság utáni lét. Kialakuló diaszpórák	24
Zárszó.....	25
Bibliográfia	28

Elöljáróban

A kisebbségi létről beszélni szabad és kell. Megközelíthető e probléma több irányból is. Ha egy népcsoport vagy felekezet kisebbségi helyzetbe kerül, két lehetősége van: vagy asszimilálódik, a többséghez igazodik, vagy pedig éppen a többség hatására felállítja önmaga határait. Még akkor is, ha eddig még nem is kényszerült rá, de a „más” hatására meg kell fogalmaznia saját identitását. Azaz meghatározza, meddig is tart az, ami még ő, és hol kezdődik a másik. A világtörténelmet figyelve (ha úgy tetszik önnön tapasztalataikból kiindulva) nem is egy példát találhatunk arra, miként viselkedik a többség a kisebbséggel, vagy a kisebbség a többséghez hogyan viszonyul. Ha csupán az ószövetségi nép történelmét vizsgáljuk, a kisebbségi létre és ennek a nemzeti, illetve vallási öntudatra való hatásaira koncentrálva, kiemelhetjük a babiloni fogság idejét. Ekkor a választott nép helyzete leginkább a „sziget a tenger közepén” metaforával érzékeltethető. Az izraeliták mindent elveszítettek, amit ember elvehet tőlük. Ilyen körülmények között éltek hosszasan, és fennmaradtak. Hitüket sem veszítették el, sőt, hitük megtisztult, megerősödött öntudatukkal együtt, és kialakult maga a zsidóság. Arra a kérdésre, hogy mindez hogyan volt lehetséges, miért is nem (végérvényesen) csaptak össze a fejük fölött a hullámok, mi vált megtartó erejükké, ebben a dolgozatban keresem a választ.

A babiloni fogság rövid története

A fogságról, annak előzményeiről és tartamáról több tudományos munka is született, jóval hosszabb terjedelemben, mint amennyi most rendelkezésemre áll az egész kérdésfelvezetésre. Mivel a dolgozatom célja elsősorban nem a történelmi előzmények tüzetes ismertetése, ezért csupán dióhéjban vázolom a fontosabb mozzanatokat. Kiemelném azt, hogy a fogságban élő zsidók helyzete az arra az időre datált szentírási

könyvekből rekonstruálható, például Jeremiás, Ezékiel, Deutero-Izajás könyvéből illetve találhatóak utalások, valamint reflexiók a zsoltárok közül az 5, 10, 13-15, 25-27, 49, 53, 77, 80, 89, 92, 93, 130, 137 és a 123-ban.

A babiloni fogság előzményeit tekintve kiemelem Kr. e. 628 évet mint jelentős fordulatot az asszír birodalom életében. Ebben az évben halt meg ugyanis Assurbanipál. Halála után az ő uralkodása alatt oly erős asszír birodalom rohamosan gyengült. Ez pedig lépésről-lépésre AsszírIA végső bukásához vezetett, amely 612-ben következett be. Ekkor a médek és babiloniak elfoglalták Ninivét, két évvel később pedig még Háránból is kiűzték a menekült asszír kormányt. A birodalom eleste az izraeliták számára egyszerre volt öröndetes és vészjósló hír, hiszen megszabadultak az asszír fennhatóság alól, de az egykori Asszír Birodalom peremterületein terjeszkedő két nagyhatalom (Egyiptom és Babilon) mellett nem volt valószínű, hogy megőrizhetik függetlenségüket.¹

A korábban nagyszabású vallási reformba² kezdett erőskezü izraelita uralkodó, Jozija kivonult az asszírok megsegítésére indult egyiptomi csapatok ellen. Ez az ütközet megpecsételte egész Palesztina és Szíria sorsát, ugyanis az egész terület egy időre egyiptomi fennhatóság alá került. Ebben a Megiddónál megvívott harcban esett el Jozija 609-ben. Őt követte a trónon fia Jojakim, aki azonban (vallási szempontból) nem bizonyult méltó utódnak (Jer 22,13-19).

605-ben Nabukadnezár³ legyőzte a Karkemisnél állomásozó egyiptomi csapatokat (Jer 46,2 sk.), majd Hamát közelében végső, döntő csapást mért a megmaradt, menekülő csapatokra. A politikai események tehát kedvezően alakultak a babiloniak számára ahhoz, hogy átvegyék a hatalmat Szíria és Palesztina fölött. Jojakim 602 táján behódolt Nabukadnezárnak, de egy év múlva felvette a küzdelmet Babilon ellen, éppen akkor, amikor a birodalom 601-es egyiptomi veresége után gyengülni látszott.⁴ Azonban Jojakim elszámította magát, Jeruzsálemet 598-ban kifosztotta a babiloni hadsereg, és ezreket hurcoltak el. Jojakim az ütközet ideje alatt meghalt, utódja a fia, Jojakin lett, akit három hónapos uralkodása után az anyakirálynővel, az ország főtisztviselőivel s a város

¹RÓZSA Huba, *Ószövetségi bevezető*, Gyulafehérvár 1996, 38.

²MTörv szövetségére építve (2Kir 22–24).

³Tudományos vizsgálatok szerint a helyes névváltozat a Nabú-kudurri-uszur. (Vö. MAGNUSSON, M, *Ásóval a Biblia nyomában – Ami Krisztus születése előtt történt*, Gondolat, Budapest 1985, 208.)

Az egyszerűség kedvéért azonban továbbra is Nabukadnezárként használom.

⁴BRIGHT, John, *Izrael története*, (ford. Domján János) Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest ⁵1990, 314–315.

vezetőivel, a babiloni krónikák szerint Adar hónap második napján, azaz 597. március közepén fogságba hurcoltak (vö. 2Kir 24,8. 10—17).⁵ Nabukadnezár Cidkiját, Jojakim bátyját, Jojakin király nagybátyját nevezte ki uralkodóvá.⁶ A korábbi negatív tapasztalatok nyomán azt gondolnánk, hogy Júda tartózkodóbb lett, és engedelmes a hatalommal szemben, azonban Cidkija uralkodásra lépése után kis idővel felkelést szított, és uralkodásának rövid ideje alatt (597—587) egymást érték a hasonló megmozdulások. Az ő uralkodása alatt volt Jeruzsálem ostroma (589—586), ezalatt Jeruzsálem lakosságának nagyrészt elpusztították, és végül elfoglalták magát a várost is (2Kir 25, Jer 21,3—7. 52,5 sk), kettő kivételével az összes erődítményét elpusztították.⁷

Sok szentföldi archeológiai lelet arról tanúskodik, hogy a Kr. e. 6. században nagyon sok települést leromboltak, ezek nagy részét nem is építették soha újjá. Ezt Boadt azzal magyarázza, hogy a jobb szituációban lévő izraelitákat elhurcolták, és akik ott maradtak a környéken nem voltak képesek újjáépíteni a városokat, falvakat.⁸

A fogságba hurcoltakra már nem várt teljes beolvadás, mint 722-ben a tíz északi törzsre. Az áttelepítettek két nagyobb és több kisebb közösséget hoztak létre. A nagyobb közösségek Babilon városában, illetve az Eufráteszbe ömlő csatorna, a Kebár partján voltak. Ez utóbbi területet Tel Ábibnak, azaz Tavasz Hegyének nevezték el.

Az elhurcoltak számát illetően meg kell jegyeznünk, Júdea kis ország volt, a művelt és képzett lakossága sem volt számottevő. A 2Kir 24 arról számol be, hogy nyolc- és tízezer embert hurcoltak el az első deportálás alkalmával 598-ban. Ezzel szemben ugyanerről a fogságba vetésről Jer 52,28-30 más adatokat hoz: 4600 főre becsüli az elhurcoltak számát. Ez valószínűleg csupán a felnőtt férfiak száma, de ha ennek a két-háromszorosát számítjuk (ami azt jelentené, hogy átlagban minden férfivel ment a felesége és egy gyerek is, a szolgálókról és más háztartásbeliekről nem is szólva), akkor hozzávetőlegesen megkaphatjuk az elhurcoltak számát. A második (586) és harmadik (582) alkalommal deportáltak száma csupán néhány ezer lehetett. Mindezt összegezve

⁵ WRIGHT Addison – MURPHY, Roland – FITZMYER, Joseph, *Izrael története*. In: *Biblikus tanulmányok* (Jeromos bibliakommentár III), (szerk. Brown, R. E. –Fitzmyer, J. A. –Murphy, R. E.), (ford.Snír Péter), Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest 2003, 337.

⁶ SCHMATOVICH János, *Bevezetés az Ószövetségbe – Az ígéretes emlékezete*, Katolikus Teológiai Kézikönyvek 29, Agapé, h.n. 2001, 171—172.

⁷ WRIGHT, A.—MURPHY, R—FITZMYER, J, *Izrael története*, 338.

⁸ BOADT, Lawrence, *Reading the Old Testament—An introduction*, Paulist Press, New York –Mahwah 1984, 405.

megállapíthatjuk nem túl nagy szám ez, alig tíz-tizenkétezer fő, de ez mégis a Babiloni Birodalomba került az izraelita elit nagyon nagy százaléka. Ők adtak a vallásnak új irányt, és ők teremtették meg a majdani palesztinai zsidó közösség végső kialakulásának feltételeit.

Az izraelita állami és vallási intézményrendszer összeomlása

A babiloni fogság és Jeruzsálem pusztulása az izraeliták számára (mivel a vallási és nemzeti hagyomány szorosan kapcsolódott) a nemzet megszűnését jelentette. Ezzel együtt megszűntek azok az intézmények is, amelyek keretei között a közösségi élet folyt. Megszűnt az állam és ezzel együtt az állami kultusz is. A Jeruzsálem lerombolása utáni állapotokról információt kaphatunk a Sirmak könyvéből. A könyv irodalmi szerkesztése (akrosztichon) erősíti az amúgy sem lényegtelen érzelmkifejezések hatását. Ennek segítségével írja le a szerző a veszteségeket, főként a városét, a templomét, a királyét és az élet útját, a kilátását. A könyv sokkoló kép fest a Jeruzsálemről, és annak az eleste utáni állapotáról (Sir1,11. 2,11-12. 4,9—10).

A jeruzsálemi templom lerombolása

A zsidók azt gondolták, hogy Jahve mindenkor meg fogja védeni Dávid házát (éppen ez ellen az elbizakodottság ellen szólt Jeremiás is), a templom elvesztése pedig azt jelentette, hogy Isten magára hagyta Jeruzsálemet. Ezt a tudatot pedig erősítette az a korabeli felfogás miszerint templom nélkül a transzcendenssel nem lehet kapcsolatot teremteni, és ennek elveszte egyben az istenség bukását, eltűnését is jelenti.⁹ A zsidók helyzetét az az elgondolás sem könnyítette mely szerint egyetlen szent helyük, ahol Istenhez fordulhattak, az csak a jeruzsálemi templom volt, s nem építhettek más lakhelyet istenüknek.

Beteljesedettnek láthatták tehát a jeremiási jövendölést is, miszerint még a madár is elhagyja azt a tájat, nap és hold sem világítanak, a hegyek megrendülnek és élő embert nem lehet látni az utcákon (Jer 4,23—26). A templom pusztulását és az emiatt érzett bosszúvágyat több zsoltárszerző is feleleveníti. Például a templom udvarán átcsörtető

⁹ Vö: ARMSTRONG, Karen: *Jeruzsálem. Egy város – három vallás*, Európa Könyvkiadó, Budapest 1997, 110.

pogányok és a cédrusfaburkolatot rontó fejszék csattanásainak rémes emlékét a 74. zsoltár adja tudtul.

A templom „halotti torát” kétszer ülték meg a hátramaradt izraeliek és júdeaiak: Av hónap kilencedik napján, illetve a templom felszentelésének dátumán.

A város elveszte

Egy közel-keleti város elpusztulásakor a túlélők a romok között ülve gyászdalokat énekeltek, akárcsak egy elhunyt rokon temetésén. A Sirmak könyve megőrzött néhányat azok közül, amelyeket a földön kuporgó öregek énekeltek a hagyományos gyászöltözetben, hamut szórva a fejükre. Ezek a versek siralmas képet festenek a városról, illetve arról ami maradt belőle (Sirm 4,5—10). Ugyanis Nabukadnezár 586, de legkésőbb 587 nyarán elfoglalta Jeruzsálemet és porig égette, a szövetség ladját őrző templomot kirabolták és teljesen lerombolták.¹⁰ Ugyanezek az énekek mutatnak rá arra is, milyen pszichikai hatást gyakorolt a túlélőkre e tragédia. Az egykor luxuskörülmények között nevelkedett emberek most szemétdombon kotorásztak élelem után, anyák gyilkolták le és főzték meg gyermekeiket (Sirm 4, 5—10). Mindenkit megbénított a félelem és a szégyen. Akik egykor a város csodájára jártak azelőtt, pusztulása után megvetéssel fordultak el tőle (Sirm 1,8—9).

Babilon – kultúrsokk

később érthetővé válik, miért, Babilon sokkoló hatással volt az izraelitákra. Ezt nem csupán a pogány istenek tarka kultusza váltotta ki, hanem maga a város, mely Jeruzsálemhez képest mind kulturális, mind gazdasági szempontból összehasonlíthatatlanul gazdagabb volt. Ezt leginkább a korabeli utazók, történetírók leírásai, valamint a régészeti ásatások bizonyíthatják, legfőképpen pedig az ásatások során talált ékírásos táblák által kaphatunk némi betekintést ebbe a világba. Ez utóbbiak nyilván a leghitelesebbek, hiszen az „igazi babiloniak” írták.

A következőkben ismertetem Babilon különös, főként a korabeli zsidók számára megdöbbentő vonásait, különös tekintettel a város szerkezetére, a kultuszokra, az

¹⁰ MAGNUSSON, *Ásóval a Biblia nyomában – Ami Krisztus születése előtt történt*, 212—213.

ünnepekre. Mindezt azért teszem, hogy érzékelhetővé váljon, a létforma amibe az izraeliták kerültek, nem csupán az otthontól való elszakítottság fájdalmát jelentette, hanem a Jeruzsálemhez képest lényegesen fejlettebb és sokkal gazdagabb civilizáció sokkhatásait is.

Babilon városszerkezete

Babilon városának, akárcsak a tipikus sumer városoknak a szerkezete hármasság tagolású volt. A központi rész maga „a” város, azaz a település legrégebbi része volt. Ez a körülkerített rész magába foglalta a templom(ka)t, a palotát, a királyi tisztviselők és a polgárok házeit. Babilon belső városának a fogság korában dupla falú védelme volt, a két fal között pedig 3,5 m távolság volt, ahol egy harci kocsi kényelmesen elfért.¹¹ A város közigazgatási helye a „kapu” volt, ahol a polgárok népgyűlése vagy az adott városnegyed népgyűlése jött össze és az előljáró a hatalmát gyakorolta. Azután következett a külsőváros, itt voltak a házcsoportok, jószágkarámok, gazdaságok, kertek, mezők, egyszerűen mindaz, ami élelelmmel látta el a várost. Nincs pontos adat arra vonatkozóan, hogy a városnak ez a része milyen messzire terjedhetett, illetve körülvették-e fallal vagy sem. (Ha a Jón3,3-ban lévő utalásra gondolunk, miszerint Ninivét a próféta három nap alatt járta be, akkor valószínűleg ez a külváros mezőségeire is utal.) A város harmadik körzete a kikötő volt, amely a nemzetközi és a helyi kereskedelem központja is volt.¹²

A város azonban nemcsak méreteiben volt lenyűgöző, hanem kulturális hatásaiban is. Babilon a sumer és akkád kultúra középpontja volt, ezek hatása alatt állt mind irodalmi és tudományos, mind művészeti szinten. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Babilon nyelve az egész Közel-Keleten elterjedt mint közös diplomáciai nyelv. A híres Gilgames-eposz nem csupán ebből a régióból került elő. Ennek másolatai Egyiptomból és Palesztinából (!), valamint a hettita fővárosból, Hattusasból is kerültek elő.¹³

¹¹ LEICK, *Mezopotámia—A városok evolúciója*, 268.

¹² OPPENHEIM, A. Leo, *Az ókori Mezopotámia – Egy holt civilizáció portréja*, (ford. Gődény Endre), Gondolat, Budapest 1982, 156.

¹³ BOADT, *Reading the Old Testament-An introduction*, 42.

Babiloni templomok

Annak megfelelően, hogy a babiloniak nem csak egy istenséget tiszteltek, több templomuk volt. Az egyik agyagtábla arról tudósít, hogy 43 nagyobb kultuszközpont volt Babilonban. Ezen szentélyek nagyja a *bītu*, azaz templom nevet viselte, de három ezek közül *parakku*, azaz trón-emelvény volt. Ugyanez a lista őrzött meg ceremónia neveket és istenneveket is.¹⁴ Találtak feljegyzést arra vonatkozóan, hogy már az újbabiloni kortól kezdve szokás volt, hogy a szentélyek ajtajánál elhelyezett ládikákba a hívők kis ezüstpénzeket dobtak be (erről a Biblia is beszámol).¹⁵

Egy agyagtábláról tudhatjuk azt, hogy minden templomhoz tartozott egy-egy városrész is. Részletes leírása csupán a Babilon vallási központjaként számontartott negyednek, Eridunak van. Ennek a negyednek a déli oldalában volt az Esagila, azaz a Marduk-komplexum. Ettől az Istar-kapuig fehér mészkővel burkolt felvonulási út vezetett az istenség tiszteletére. Ezen az úton tartották az újév ünnepet, mely nem csupán földi vonatkozásában volt fontos, hanem Babilon teljhatalmának transzcendentális megerősítéseként is tekintették e napot. A felvonulási út gazdagon volt díszítve a különböző istenek szent állataival (pl. ott volt Marduk sárkánya, Istár oroszlánja és Adad bikája is).¹⁶ Az út áthaladt a grandiózus Istár-kapun, amelynek két-két párosával elhelyezett tornyát színes mázzal bevont téglareliefs diszítették: kék zománc alapon bikák, sárkányok váltakozó sorai néztek szembe egymással.¹⁷

A Marduk-templom körül, a védőfalon belül, voltak más, kisebb istenek szentélyek is. Az erődítmény központi épülete és egyszersmind a város szimbóluma az Etemenanki zikkurat („ég és föld köldöke”) volt, melynek öt vagy hét nagyméretű lépcsőfoka volt, ezeken a papok is csak rámpák és felvonók segítségével közlekedhettek.¹⁸ Méretei impozánsak voltak, egy a George Smith által feltárt agyagtábla tanúsága szerint az alap oldalfalainak mérete megegyezett az épület teljes magasságával (kb. 92x92x92 méter).¹⁹

A régészek számításai szerint körülbelül 17 ezer égetett téglát használtak fel a

¹⁴ vö. GEORGE, A.R., *Babylonian topographical texts*, Orientalia Lovaniensia Analecta, Peeters Press, Louvain 1992, 12.

¹⁵ OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia – Egy holt civilizáció portréja*, 144.

¹⁶ LEICK *Mezopotámia—A városok evolúciója*, 270.

¹⁷ MAGNUSSON, *Ásóval a Biblia nyomában – Ami Krisztus előtt történt*, 209.

¹⁸ LEICK, *The Babylonians- an introduction*, 63.

¹⁹ E. CROMWELL MENSCH, *King Solomon's First Temple*, Kessinger Publishing, h.n. 2004, 63.

megépítésekor. Valamennyi mezopotámiai zikkurat egy-egy bolygót jelképezett. Az épületek hét lépcsőfoka ezen felül is a hét bolygót testesítette meg. Az első lépcsőfok a Szaturnuszé, ezt ónnal borították és a lassúságot jelképezte, a másodikat a Vénusz tiszteletére a hajlékonyság jelképeként bádoggal borították. A harmadik lépcsőfok a Jupitert jelképezte, rézzel borították és a közönyösséget fejezte ki. A Merkúrt jelképező lépcsőnek vasszíne volt, és az aktivitást szimbolizálta. A Mars lépcsőfoka sárgaréz volt, amely az állhatatlanságot testesítette meg. A Hold lépcsőfoka ezüstsínű volt, a Napé pedig aranszínű. A zikkurat tetején állt egy oszlop a Nap tiszteletére. A fogság korabeli zikkurat azonban csak ötemeletes volt, azonban biztosra vehetjük, hogy nem volt kevésbé impozáns, mint amit a fentebbi „általános” leírás tükröz.

A babiloni templomok az adott város(negyed) legkiemelkedőbb helyén épültek, de nem minden részük volt nyitott a köznép számára, csupán a papi osztály egyes rétegeiből származók léphettek be a belső falon belülré, a részükre fenntartott belső terembe. Ezek a templomok nem csupán egyszerű szent helyek voltak (ezen funkciót betöltötték a különböző szentélyek, emelvények), hanem egész háztartások, több szobával. Ezek egy belső udvarra nyíltak. Mindenik helységnek megvolt a saját feladata. Például az egyik legfontosabb helyiség a konyha volt, ugyanis a babiloni kultuszban az áldozat nem csupán a vér vagy a „holokauszt” (elégő áldozat) volt, hanem a konyhában az istenek tiszteletére készített ételek is. Fontosak voltak még az „tisztított folyadék”- (bor, sör, olaj) és a füstáldozatok is.²⁰ Ugyanis úgy gondolták, hogy az istenség a számára fenntartott fülkében lakik, illendően táplálni, ruházni kell őt, gondoskodni kell róla ugyanúgy, mint az uralkodóról.²¹ Az ételmet naponta kétszer szolgálták fel, valószínűleg a királyi udvar szertartásai szerint. Amikor ezeket az áldozati ételeket készítették, külön ennek megfelelő imákat, áldásokat mondtak.²² Az istentiszteletek alaptevékenysége tehát az istenek és istennők táplálása volt és nem a személyes vagy közösségi imaéleten alapult. Persze a városlakók résztvehettek az áldozatbemutatásban, de megvolt mindenkinek a maga „individuális” istene, akivel saját, külön imaéletében beszélhetett.²³

²⁰ Vö. LEICK, *The Babylonians – An introduction*, 107.

²¹ Erről bővebben: OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 133.

²² OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 241—242.

²³ LEICK, *The Babylonians – An introduction*, 113—120.

Az istenséget személyzet vette körül (papok), az ő feladatkörük a fennköltebb munkák elvégzése volt. Az alantasabb tennivalókat rabszolgák vagy szabadságukban korlátozott személyek (*serf* – ma ennek a jobbágy szavunk jelentése feleltethető meg) végezték. Ezek a személyek idejük nagyrészét (vagy egészét) a templom szolgálatára kellett szánják. A templom pompája egyezett a királyi palotáéval és nem pusztán olyan anyagokat kívánt meg, amelyeket külföldről kellett behozni, hanem vonzotta a művészeket, akik tehetségüket leginkább itt érvényesíthették.²⁴

A város kerületeiben a település közepén emelkedett a negyed istenének tiszteletére szentelt templom. Ezeken kívül léteztek más istentiszteleti helyek is, különböző szentélyek, illetve emelvények. Egy helyet, akár ember alkotta, akár természetes eredetű volt, akkor tulajdonítottak valamely istenségnek, ha annak már volt temploma, és a szóbanforgó szentélynél, illetve emelvélynél bemutatott áldozatra reagálva kinyilvánította jelenlétét. Ekkor a szimbólumát vagy akár egészalakos képét is egy a szentélybe helyezett oszlopra vagy pedig a neki szentelt emelvényre faragták. Ezen kívül más képeket, tárgyakat is odaállítottak, főként dobozszerű alkalmatosságokat, ezek neve a *šubtu*,²⁵ azaz trón vagy oltár, ugyanis ekként (is) használták ezeket. Egy ilyen trón, amelyet a régészek a babilóniai Marduk-kultuszénak ismertek fel, 130 cm magas és 80 cm széles. Ugyanakkor a *šubtu* nem csupán a trónt, oltárt jelenti, hanem a Tintir II. tanúsága szerint egy házat, illetve ezen belül egy szobát, mégpedig mozgatható szobát is jelölt. Ezekben a kisméretű helyiségekben valószínűleg tartottak istentiszteleteket, itt voltak a kultikus tárgyak és a szimbolikus emelvények is.²⁶

II. Nabukadnezár ideje alatt a városban folyamatos építkezések zajlottak. Az ő uralkodásának idején épült újjá a királyi palota, mely híres volt függőkertjeiről.²⁷ Ebben a periódusban a városon átfolyó Tigris partján gátakat emeltek és kikötőket alakítottak ki. Szintén ebben az időszakban sok templomot is építettek, illetve meglévőket alakítottak át Marduk tiszteletére. A kimagasló Marduk-tisztelet oka az egyiptomiak és asszírok felett

²⁴ OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 133.

²⁵ GEORGE, *Babilonyan topographical texts*, 9.

²⁶ GEORGE, *Babilonyan topographical texts*, 10.

²⁷ MASPERO, Gaston, *A zsidók ókori történelme—Asszírok, médek és perzsák tündöklése és bukása*, Nagy Képes Világtörténet, (reprint kiadás), Franklin -Társulat – Révai testvérek, Budapest é.n., 225.

aratott győzelem volt, és be szeretnék volna bizonyítani, hogy győzelmük ennek az istenségnek, az ő támogatásának és erejének köszönhető.²⁸

Babiloni ünnepek

I. Nabukadnezár idején az elamita királyság legyőzésének emlékére vezették be a grandiózus újév ünnepet, amelyet Nissan hó 10-én ültek meg.²⁹ Ezen az ünnepen a város minden istenének kifejezték hódolatukat, felolvasták a Teremtés Eposzt (*enuma elish*), himnuszokat és dalokat énekeltek, jeleket és csillagászati megfigyeléseket jegyeztek le. Az ünnepség a Felvonulás útján zajlott.³⁰ Marduk főisten ekkor erősítette meg uralmában a királyt. Ez úgy történt, hogy a király megfogta a Marduk-szobor kezét, ez szimbolizálta azt, hogy az istenség vezeti az uralkodót.³¹ A korabeli meggyőződés szerint a király az isten akaratát teljesíti a földön és isten kegyelméből uralkodhat.³²

A régészeti ásatások során több helyen találtak olyan szentélyeket, amelyek a többi szentéllyel és templommal ellentétben az erődített városrészen kívül helyezkedtek el. Ezeket egységesen az „újév ünnep házá”-nak nevezték el. Ezek egyértelműen a városhoz tartoztak, de számunkra érthetetlen, hogy miért nem a várfalon belülre épültek, és mi lehetett a funkciójuk, azonkívül amelyet rekonstruálni tudtak, azaz hogy az újév ünnepen a város főistenének szobrát ebbe a szentélybe vitték egy külön kapun és szent úton át.³³

Babiloni hitvilág

A Babilonból előkerül agyagtáblák tanúsága szerint nagyon sok istent és istennőt tiszteltek Mezopotámiában és Babilonban egyaránt. Azonban mégis voltak kiemelkedő istenségek, akik körül nagyobb kultusz alakult ki, és voltak olyanok, amelyek körül nem számottevő a kultikus tevékenység. Ezeken kívül el kell különíteni a leigázott népek, illetve az emigránsok isteneinek körét, ezek a babiloni pantheon megtűrt réteget képezték,

²⁸ LEICK, *Babylonians – An introduction*, 64.

²⁹ W. O. E. OESTERLEY—H. ROBINSON, Theodore, *Hebrew Religion—Its origin and development*, Kessinger Publishing, h.n. 2003, 228.

³⁰ LEICK *Mezopotámia –A városok evolúciója*, 269.

³¹ LEICK, *The Babylonians—An introduction*, 54—55.

³² LEICK, *The Babylonians – An introduction*, 64.

³³ OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 154.

de beolvasztásukra törekedtek.³⁴ Az isteneknek külön szobraik voltak, amelyeket a templom külön erre szentelt műhelyeiben készítettek el, különös és titkos éjszakai szertartáson „változtatták” élővé a szobrokat. Az elevennek tekintett szobrokat elhelyezték a nekik szentelt fülkében. Ekkortól ide nem léphetett akárki be, tehát nem lehetett megközelíteni ezeket az ábrázolásokat. A nép nagy általánosságban csupán az istenség ünnepén láthatta a szobrot (akárcsak a királyt), amikor kihozták szentélyéből és jól meghatározott útvonalon végigvitték a városon.³⁵

A gyermekek nevei megfeleltek (mai szóval élve) egy-egy röpimának, ez pedig tükrözte, hogy épp melyik istenség tisztelete népszerűbb az emberek között. (Pl. Abi-enshi-Marduk – Marduk a gyengék atyja, Adad-erish – Adadot kértem, Ana-beltiia-taklattu – asszonyomban remélek stb.)³⁶ Egy idő után Marduk lett a főisten, az ő felemelkedési folyamatának a leírása található meg az enuma elishben.

A babiloni isteneknek nem voltak konkrét megszentelt földrajzi helyeik (folyók, hegyek stb), mint Szíria-Palesztínában, sem rejtett tisztásuk, mint a görögöknél, sem barlangban eltűnő folyamuk, mint Anatóliában. Az erre vonatkozó utalások csupán művészi eszközök. Azok az istenek, akiket Babilonban tiszteltek, asztrológiai úton nyilatkoztatták ki jelenlétüket, ez pedig csak egy-egy városra, templomra vonatkozott. Éppen ezért a templomok a városlakók életében központi szerepet tölthettek be.

Gwendolin Leick kutatásai alapján kimutatta, hogy a kultuszra jellemző vonás egy személyes, transzcendentális lényben való hit (ilu hímnemű – ištaru nőnemű, lamasszu nőnemű – šēdu hímnemű), aki közvetítette az imákat az istenség felé, és aki közbenjár az egyénért a transzcendens hatalmáknál. Ugyanakkor a babiloni vallásgyakorlat ötvözte a mágiát és a hitet, létrehozva ezzel egy különleges fúziót, amely az elméleti és gyakorlati dolgokat olvasztotta egyé azzal a céllal, hogy elméleti interpretáció és konkrét felhasználás, vigasztalás legyen.³⁷

³⁴ POSTGATE, Nicholas, *Az első birodalmak*, (ford. Háklár Noémi), Helikon Kiadó, Budapest 1985

³⁵ LEICK, *The Babylonians – An introduction*, 101.

³⁶ OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 232-237.

³⁷ LEICK, *The Babylonians—An introduction*, 113-114.

³⁷ Erről Oppenheim (Az.) különböző imaformulák elemzésével, illetve azokra történő utalásokkal tárgyal jóval bővebben, néhol a következtetések eltérőek, mint például Leicknél, de nagyrészt megegyezők. A törzsszöveg sajnos nem nyújt elegendő keretet ahhoz, hogy ezekre kitérhessek, de bővebben ld.: OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 223-232; LEICK, *Mezopotámia—A városok evolúciója*, 113-114.

Babilonban nem különült el a papság úgy, mint például a zsidók esetében, ahogyan a Bibliából ismeretes, sőt nincs is rá szavuk. Jóllehet volt hierarchiájuk, de a papi funkciókat képzett emberek tölthették be. Műveltségük (később az arisztokráciai ranglétra) függvényében kaptak szolgálati területet.³⁸ Ugyanakkor egyes (valószínűleg nagyobb) templomokban kialakult az ún. *nadítum* intézménye, azaz olyan papnők köre, akik nem szültek gyereket, kvázi szűzek voltak, és a templomhoz tartozó „kolostorokban” laktak együtt. Különleges jogaik voltak, ugyanis az egyértelműen patriarchális társadalomban a hozományuk ingó és ingatlan részeiről szabadon dönthettek, annak ügyvitelét szabadon gyakorolhatták.³⁹ Más hasonló intézmény volt a szűz *en*-eké (főpapnő) is.

A Szentírásban is előfordul Marduk neve mellett a babiloni istenpantheon több tagjának megnevezése. A Kebár folyó mellett (Tel-Abibtól nem messzire) Nippurban volt Bél isten kultuszközpontja. Az Iz 46, 1 tanúsága szerint akadtak zsidók, akik neki áldoztak. Gad a szerencse istene volt, Meni pedig több mint valószínű a (csillagokba írt) sors istene volt (Iz 65,11).⁴⁰ Ugyanakkor a különböző istenek külön tiszteleteként kisebb népünnepélyeket szerveztek.⁴¹

A babiloni király

A babiloni uralkodók különböző szerepeiről a korabeli feljegyzésekből rengeteg dolgot tudunk, itt a helyszűke miatt csupán a vallási életben betöltött pozíciójának bizonyos szegmenseit emelem ki. Mivel a királyság intézménye volt az egyetlen államszervezeti forma, ezért eleve isteni eredetűnek tartották. Babilóniában hosszú időn át a király nevét a *dingir* (isten) jellel látták el, amelyet egyébként a kultikus tárgyak és istenek jelölésére használtak.⁴² Ezek mellett a másik legfontosabb jelző, amivel a királyt illették, a „jó pásztor” volt.⁴³ A királynak azontúl, hogy az isten kegyeltjének számított, bizonyos

³⁸ Bővebben ld. LEICK, *The Babylonians—An introduction*, 109-113.

³⁹ POSTGATE, *Az első birodalmak*, 18.

⁴⁰ A magyar fordításban e két utóbbi névvel nem találkozhatunk, de a héberben megtalálható. Erre a kérdésre esetleg magyarázatul szolgálhat LUBSCZYK, Hans, *Das Buch Jesaja II. „Geistliche Schriftlesung*, Patmos-Verlag, Düsseldorf 1972, 289. A mezopotámiai istenpantheon bővebb leírását ld. OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 245-249.

⁴¹ OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 154.

⁴² vö. OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 136.

⁴³ KÓNYA Franciska, *A pásztor alakja a közel-keleti népek mítoszaiban*. In: *Keresztény Szó*, XIX /11 (2008 november), 2-3.

kötelességei is voltak az isten irányában. Ilyen volt például a termékenység kultuszban betöltött szerepe.⁴⁴

A király személyének szentségére az írott források különböző módokon utaltak, például azt írják: természetfölötti és félelmetes kisugárzása volt (*melammû*), illetve fénykör veszi körül. Öltözékén is tükröződött isteni kapcsolata: a szarvval díszített süveg és a kusītu köpeny ahhoz hasonló, mint amit az istenábrázolásokon lehet látni.⁴⁵

A zsidók helyzete Babilonban

Erről a kérdésről sajnos nem áll rendelkezésünkre túl sok elsődleges forrásból származó adat, csak amennyit Jeremiás könyvének második részéből, a „siralmakból” (Jer 40-43), és a fogságban lévőkhöz írott leveléből, Ezékiel könyvéből (Ez 8,1. 12,21-28. 14,5. 20.1), valamint Deutero-Izajás munkájából „desztillálni” tudunk. Erre vonatkozó tárgyi bizonyíték is igen kevés van, annyi, amennyit a régészeti leletek feltárnak ebből a korból. Nyilván ezek az adatok együttesen sem nyújtanak elegendő információt a zsidó mindennapok hogyanjáról, a fogság idején végbement változások konkrét, részletes mikéntjéről. Ha ennek ellenére összegezzük az így nyerhető ismereteinket, az eredmények érdekesek és tanulságosak lehetnek. Ugyanis némi spekulációval, feltételezéssel és a fogság utáni változások figyelembe vételével következtethetünk arra, miként reagáltak a zsidók a kulturális és vallási ráhatásokra, amelyek a fogság idején érték őket.

Mindenekelőtt a lehetőségekhez mérten tisztázzuk az izraeliták fogságbeli helyzetét. A gyökereiktől elszakadt zsidók helyzete, be kell látni, kedvezőbben alakult, mint azoké, akik otthon maradhattak, jóllehet megrázkódtatások sorozatán mentek át. A szorosan összefüggő nemzeti és vallási identitásuk⁴⁶ központjától elszakított emberek joggal érezték úgy, hogy létük értelmetlenné válik és csupán sodródni a hirtelen idegenné vált világmindenségben, ezért minden viszonylagosnak és értelmetlennek tűnhetett számukra. A száműzöttek Babilonban és a Kebár folyó partján telepedhettek le, ezek pedig igen előkelő helyeknek számítottak. A babilóniai zsidó közösségek viszonylagos autonómiát

⁴⁴ POSTGATE, *Az első birodalmak*, 18-19.

⁴⁵ OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia—Egy holt civilizáció portréja*, 137.

⁴⁶ A zsidó lét nem csupán a törzsi hovatartozást jelentette, hanem ezzel szorosan összekapcsolódott a vallás is, ebből táplálkozva fejlődött és erősödött hosszú évszázadokon át.

élveztek. Ezékielről például tudjuk, hogy jelentős szabadsággal rendelkezett, hiszen senki sem gátolta feladatvégzésében. (pl. Ez 2,15. 23a) Jeremiás szabadon érintkezhetett (legalábbis 598-tól 586-ig) a fogságban lévőkkel (vö. Jer 29). A fogságban nem érte őket bántódás, a Jer 29, 4—7, illetve a 19,1. 26,17 arról tanúskodik, hogy az izraeliták szabadon mozoghattak egy meghatározott kereten belül, kivételnek tűnik Jojakin, aki bár megtarthatta címét és udvarát, de őt magát fogva tartották (2Kir 25,27—30; Jer 52,31—34). Egy 1930-ban megtalált agyagtábla tanúskodik arról, hogy milyen juttatások illették meg a zsidók királyának háztartását.⁴⁷ A izraeliták pedig, ha a kirótt tizedet kifizették és a robotot ledolgozták, gyakorolhatták hitüket, és saját közigazgatásuk is volt. Az ősi családszervezetek megmaradhettek. Ezek vezetői is megmaradhettek tisztségükben, hatalmukat sem korlátozták.⁴⁸

Egy jóval a fogság után keletkezett forrás, az Ezdr 2 tudósít arról, hogy a kisebbségbe szorult zsidók igyekeztek beilleszkedni a babiloni társadalomba. Szabadon érintkezhettek egymással, földet vásárolhattak, üzletet alapíthattak. Soraikból kerültek ki nagyon sikeres üzletemberek is, mások az udvarnál kaptak állást.

Az egyszerű emberek életéről a korabeli írások nem számolnak be, de valószínűleg a jeremiási tanácsok (Jer 29) hatással voltak rájuk. Ugyanakkor McKenzie feltételezi, hogy az elhurcoltak többé-kevésbé egységben való megmaradása érdekében, illetve a későbbi identitás-kialakulás és megerősödés okvetlen feltételezi egy erős és összetartó közösség meglétét, de erre vonatkozóan semmi adatunk nincs.⁴⁹

A fogság kiváltotta reakciók

A fogságban az a veszély fenyegetett, hogy a deportáltak teljesen elvesztik hitüket, hiszen a teremtett világ szívének tekintett hazájukból a világműveltség központjába kerültek. Ez a hely pedig sokkal hatalmasabb volt, mint addigi hazájuk, s összehasonlíthatatlanul gazdagabb és díszesebb is. Az asszír hódítás alatt bár csak „közvetve” találkoztak az idegen istenekkel, mégis akadtak követőik (vö. 2Kir 23,11—12, Jer 7, 17—18. 44, 17—19, 25, Ez 8, 14—17). Babilonban ehhez képest „közvetlenül” találkozhattak a

⁴⁷ BOADT, *Reading the Old Testament-An introduction*, 384; McKENZIE, John, *Second Isaiah*, Anchor Bible 20, Doubleday&Company, Garden City—New York 1968, XXVI.

⁴⁸ MASPERO, *A zsidók ókori történelme—Asszírok, médek és perzsák tündöklése és bukása*, 238.

⁴⁹ McKENZIE, *Second Isaiah*, XXV.

korábbiakon kívül más istenek tiszteletével is. A közvetlen kapcsolat nyomán kérdéssé vált számukra sok olyan dolog, amely azelőtt evidens volt (Jahve mindenhatósága, igazságossága) és újkeletű kérdésekkel is szembe kellett nézniük. Az újkeletű kérdések legfontosabbika az idegen kultúrához való viszonyra vonatkozott: mit kell tenni ebben a helyzetben, mennyiben fogadható el az idegen kultúra, az idegen vallási elemek, vagy mennyiben kell elutasítani ezeket? A teljesség igénye nélkül, a különböző alkategóriáktól eltekintve, ismertetem a zsidók által a helyzetre adott válaszreakciókat: egyik alternatíva a teljes beolvadás, másik a kozmopolitizmus és végül a harmadik a teljes elzárkózás lehetősége.

Asszimilálódás

E kérdés kapcsán feltétlenül tisztázni kell, hogy esetünkben mit értünk e fogalmon: a teljes mértékű beolvadást-e (mind nyelvi, kulturális, mind vallási területeken), vagy csupán ennek bizonyos szegmenseit? Nem zárható ki egyik asszimilációs variáns sem. A leggyakoribb jelenség az, hogy a kisebbségbe jutók csupán bizonyos tekintetben azonosulnak a befogadó néppel. A vizsgált téma kapcsán azonban figyelembe kell venni, hogy a zsidók esetében a vallási és népi (nemzeti)–nyelvi identitás szorosan összefüggött. Ha ezek közül valamelyik téren megtörtént a kritika nélküli elfogadás, azonosulás, akkor a többi vonatkozásban is valószínű volt, hogy az már könnyebben bekövetkezett.

A babiloni templomok tömkelegében sokkal bonyolultabb kultusz alakult ki, mint amilyen Kánaánban volt. S egyik-másik az idegenek mítoszai közül ismerősen hatott zsidókra. Ilyen okok játszhattak közre abban, hogy akadtak, akik a legyőzők isteneit is tisztelték Jahve mellett, és gyermekeiknek olyan neveket adtak, mint Samszledin (Samsz isten ítélete szerint) vagy Beljadak (Bel oltalmazza).⁵⁰ A hitüket ért sérelmeket az izraeliták több módon próbálták orvosolni. Egy csoport az ősi mítoszokban talál vigaszra. Úgy érezték, hogy Sion ősi szimbolikájú történetei, melyek sokban hasonlók a babiloni mítoszokhoz, híven tükrözik saját sorsukat. A mítoszok lélektanilag mélyebbre hatoltak,

⁵⁰ A babiloni névadásokról bővebben ld: KOMORÓCZY Géza, *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*, Osiris Kiadó, Budapest 1995, 233—238.

mint az elvont diskurzus, rátapinthatott a fájdalomnak a lélek mélyén meghúzódó lényegére.⁵¹

„Bezárkózás a nemzeti hagyományba”

Amíg számos zsidó áttért az ősi helybéli istenek hitére, addig mások újonnan támadt vallásos öntudatra ébredtek. Babilonban az odahaza olyannyira életük részévé vált szertartásokat nem gyakorolhatták, mert a kultusz egyetlen központja a romokban heverő jeruzsálemi templom volt egykor, s az istentiszteleteket ezenkívül is csak olyan helyeken tartották, ahol azelőtt Jahve megjelent, vagy más jelét adta szentségének. Babilonban azonban nem tudott senki Isten jelenlétéről. Nem maradt másuk, csak Jahve létezésének tudata.

A pogány helyhez kötött istenek képe beleivódott a zsidók tudatába, ezért Babilon folyóvizei mellett sok száműzött jutott arra a következtetésre, hogy nem lehet Jahvét máshol imádni, csak Jeruzsálemben, az ígért földjén. Ezért álltak ellent a kérésnek, hogy istenüket idegen földön dicsőítsék, s énekeit idegenben zengjék. Ehelyett inkább a csecsemők sziklához csapásán elmélkedtek (Zsolt 137).

A fogság korából és a közvetlenül ezt követő időszakból származó bibliai könyvek azt tükrözik, hogy a szombati önmegtartóztatás mint a szövetségi hűség legkifejezőbb jele ekkor vált különösen fontossá a nép számára (Jer 17,19-27; Iz 56,1-8. 58,13 sk., Ez 20,12 sk.). A szombat megünneplése igencsak régi hagyomány lehetett, hiszen már a Pentateuchus több részében találunk erre vonatkozó megjegyzéseket (Kiv23,12; 34,21; Mtörv 5,12-14; Kiv 20, 8-10). Változás csupán az ünneplés mikéntjében ment végbe: kezdetben a szombat vidám, nyugodt ünnepnap volt, túlnyomórészt vallási vonatkozású, később, a babiloni fogság alatt, illetve után sok tiltás kötődött hozzá (vö. Iz 58,13; Jer 17,21—22 – fogság utáni betoldás). A szövetség népének másik jegye a fiúgyermekek körülmetélése lett (Gen 17,9-14). A „tisztátalan” helyen élő nép, főleg Ezékiel és az ő követői különleges jelentőséget tulajdonítottak a rituális tisztaságnak, az étkezési szokásoknak is (Ez 4,12-15. 22,26. 44 sk). Ezek a megkülönböztető jegyek lettek a zsidó

⁵¹ ARMSTRONG, Karen, *Jeruzsálem. Egy város – három vallás*, Európa Könyvkiadó, Budapest 1997, 112.

hit látható szimbólumainak helyettesítői, illetve a hit megvallásának eszközei. Ezek által távolodtak el a környezetükben élőktől, s ezáltal lettek „szent néppé”.⁵²

Nem lehetünk benne egészen biztosak, hogy a fogság ideje alatt pontosan hogyan és hol őrizték a zsidók a múlt emlékeit és hagyományait, azonban a kialakult teológiai irányzatok (Jahvista, Elohista, Deuteronomista, Papi) magukért beszélnek.⁵³

Az Ezékielnek adott kinyilatkoztatásban fogalmazódik meg az, ami a zsidók nehéz helyzetéből való továbblépését segíti. Itt hangzik el, hogy életüknek új célra és középpontra van szüksége. Az Ez 43,10-11-ben konkretizálódik, mit kell tennie a népnek, ha önmaga akar maradni. El kell határolódnia a környező népektől, szent kört kell maga köré formálnia, hogy Jahve a nép körében lehessen. Nem kacérkodhatnak vakmerően sem az idegenekkel, sem a pogány istenekkel. Az Ezékiel által leírt idealizált kultikus térkép megtanította a zsidóknak a szentség lényegét és jelentését (Ez 48,35; 47,11-12). A száműzöttek megnyugodva vehették tudomásul, hogy bár kiközösítettek Babilonban, de a valóság centrumának tekintett Jahvéhoz ők állnak a legközelebb, s a pogányok a térképen (Ez 47,13-20) nem is jelennek meg. Az otthonát elvesztett nép újonnan megtalálta a helyét, és ez vigaszt nyújtott az embereknek.

A vigasztalás eleme volt Jeremiás próféta levele (Jer 29, 4-7) is. Kilpp szerint a Jer 29,4–7-ben megfogalmazódó felszólítások nem pusztán gyakorlati jelleggel bírnak, hanem felhívást is jelentenek arra, hogy a zsidók Jahve áldó jelenlétére hagyatkozzanak, akaratát elfogadják és megvalósítsák a száműzöttek között.⁵⁴ A jeremiási felhívás, miszerint dolgozzanak a város javáért, illetve szüljenek gyermekeket, pusztán utilitarista célokat is szolgált. Hiszen a város jóléte egyben az izraeliták jólétét is jelentette, és az is világos volt, hogy a száműzetés nem fog mindörökké tartani. A 7. versben a Babilonért való

⁵² ARMSTRONG, *Jeruzsálem. Egy város – három vallás*, 112.

⁵³ A fogság ideje alatt a Deuteronomista történeti művet, melyet nem sokkal az ország bukása előtt fejezettek be, újból kiadták, és a 2Kir 25,27-30-al kiegészítették) és a fogságban élők helyzetéhez igazították. A próféták beszédeit, melyeket később a történelem igazolt, szóban s majd később leírva is, továbbhagyományozták. Ugyancsak ebben az időben gyűjthették össze, és önthették végleges formába a ún. Papi Kódexet, a kultuszra vonatkozó törvényeket, benne a jeruzsálemi templom kultuszgyakorlatát. A hatodik században és feltehetően a fogságban elkészült a Pentateuchus Papi elbeszélése is. Ez tulajdonképpen teológiai világtörténet, mely a teremtéssel kezdődik, s csúcspontját a Sínai törvényadásban éri el, amely örökérvényű minta mind a múltnak, mind a jövőnek. (Mindezekről bővebben lásd BRIGHT, *Izrael története*, 338.; illetve: MURPHY, *Bevezetés a Pentateuchusba*, 42-44.)

⁵⁴ Kilpp N.-t idézi HAUSMANN, Jutta, „*Keressétek a város javát*”. *Gondolatok Jeremiás 29-hez*. In: *Világi közösség—Vallási közösség* (Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia), JAJEPress, Szeged 2004, 146.

imádkozás új dimenziót tár fel. Isten rajta tartja kezét a jövő történésein, még az áldatlannak tűnő babiloni helyzetet is felhasználja népe javáért.⁵⁵ Ugyanakkor a jeremiási levél egy a Babilonban élők magatartására vonatkozó figyelmeztetés is, ti. a hamis prófétáknak, akik Babilon közeli vesztét hirdetik, nincs igazuk, az az elhatárolódás, amire Aháb ben Kohalja és Ciddkijjáhu ben Masszéja szólítja őket, nem helyénvaló, sőt a radikális nacionalizmus nem vezethet jóra.⁵⁶

Megismerés, elfogadás

Ha a babiloni fogságban élő zsidók valamelyest rekonstruálható történetét figyelembe vesszük és összevetjük a fogság előtti állapotukat (mind vallási, mind kulturális, művészeti téren) a száműzésből hazatértekével, egyértelművé válik, hogy a kisebbség többsége melyik alternatíva mellett döntött. De emeljünk ki néhány olyan hatást, módosulást, amelyek egyértelműen a Babilonban töltött időszak nyomai.

A Babilonban zajló kereskedelmi élettel való kapcsolatuk (vö. Ez 16, 29. 17,4; Náh 3,16) egyértelműen befolyásolta és hatással volt a zsidók e téren való törekvéseire. Ezt a Kebár partján feltárt számos agyagtábla tanúságaként ismerteti a pennsylvaniai egyetem kutatóközössége.⁵⁷ Az üzleti életben keletkezett agyagtáblák megőrizték a zsidó ügyfelek pecsétnyomóinak mintáját is. Többek között egy olyat is, amelyen egy emberalak mindkét oldalán egy-egy jellegzetes babiloni díszítőmotívum, szárnyas bika található.⁵⁸ Ellentétben a tipikusan babiloni pecsétnyomókkal, a zsidókén nem szerepel sem emberábrázolás, sem semmi olyan, ami egyértelműen a babiloni vallások gyakorlására utalna. Erre később visszatérek.

A babiloni fogság előtt az izraeliták a hónapokat számmal jelölték (első hónap, hatodik hónap), de a Babilonban töltött idő alatt ezeknek nevet is adtak (pontosabban átvették az ottani hónap neveket).⁵⁹ A papi gyűjtemény⁶⁰ liturgikus naptárán, mely bizonyíthatóan a

⁵⁵ HAUSMANN, J. „Keressétek a város javát”. *Gondolatok Jeremiás 29-hez*, 149.

⁵⁶ Vö. KOMORÓCZY, *Bezárkozás a nemzeti hagyományba*, 222—223.

⁵⁷ Bővebben lásd: W. O. E. OESTERLEY—TH. H. ROBINSON, *Hebrew Religion: Its Origin and Developmen*, 227.

⁵⁸ KOMORÓCZY, *Bezárkozás a nemzeti hagyományba*, 239.

⁵⁹ MALAMAT, Abraham – BEN-SASSON, Haim Hillel, *A History of the Jewish People*, Harvard University Press, h.n. 1976, 164.

⁶⁰ A Papi hagyomány (P) a Julius Wellhausen által felállított négyforrás elmélet negyedik eleme. Ez a forrás a babiloni fogságban, illetve az azt követő időszakban jött létre. Ennek a hagyománynak a része a Kiv25—Szám10. Leginkább a kultusz és rítus kérdéseivel foglalkozik (Lev) és a genealógiák iránt is

Lev23 egyik forrása, egyértelműen érezhető a babiloni hatás. Ez a naptár már pontosabban határozza meg a különböző ünnepek dátumait, és már a babiloni naptárt használja, illetve az ottani időszemléletet, mely szerint az év tavasszal kezdődik és nem ősszel. A babiloni időkből származó kiegészítése a Lev 23,3 (szombatról), 10–15 (első kéve ünnepéről), 24-25 (tisri első napjának megünnepléséről), 27-32 (engesztelés napja, tisri tizedik napja), 39-43 (sátoros ünnep második leírása).⁶¹ Ez a naptár, illetve a Szám 28—29-ben található áldozatleírásokkal kiegészített változata volt az elterjedt, és ez vált a második templom hivatalos naptárává is.⁶²

Bár nem tartozik a kimondottan vallásos jelenségek közé, de kimutatható a babiloni és a zsidó démonológia, illetve Seol-hit közti hasonlóság is.⁶³

A szentírási szövegek sem maradtak „érintetlenek” a babiloni motívumoktól. Például az Ez 1,4 arról számol be, hogy Jahve észak felől jött. Ez azért fontos, mivel a babiloniak hite szerint északon volt az istenek lakhelye, szent hegye (vö. még: Ez 28, 14-16 továbbá Iz 14,13, Job 37, 22), szent kertje (vö. még Ez 31, 8-9).⁶⁴ Ugyanakkor a négy lény leírása (1, 5 sk) is szintén tipikus babiloni vonásokat tükröz. Ezeket a lényeket az Ez 10 a kerubokkal azonosítja. A kerubok a Közel-Keleten alacsonyabbrendű istenségek voltak, emberi és állati tulajdonságokkal is rendelkeztek. Ők hordozták a királyi trónt, de a kapuk és a királyi paloták védelmét is biztosították.⁶⁵ Az Ez 10-ben leírt négy arc négy babiloni istenség jelképét hordozza: az emberarc Nebot, az oroszlán Nergalt, a bika Mardukot, és a sas Ninibet jelölte.⁶⁶ Ez a négy istenség a négy égtáj védője volt.

érdeklődik (Ter). F. M. Cross szerint a P mint önálló hagyomány nem létezett, csak a korábbi hagyományok ötvözésével létrehozta a tetrateuchust, a Ter—Szám-t. (vö: MURPHY, *Bevezetés a Pentateuchusba*, 42; WRIGHT, A – MURPHY, R – FITZMYER, J, *Izrael története*, 338.) A Papi iskoláról bővebben lásd: SOGGIN, J. A, *Bevezetés az Ószövetségbe*, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1999, 151—160.

⁶¹ Az ősi hagyomány részét képezi: Lev 23, 4—8 (húsvét, kovásztalan kenyerek egyhetes ünnepe), 16-21a (hetek ünnepe, a kovásztalanok után 50 nappal), 34b—36 (sátoros ünnep első leírása, 37-38 első befejezése a leírásnak). Vö: CASTELOT, J. John – CODY, Aelred, *Izrael vallási intézményei*. In: *Biblikus tanulmányok (Jeromos bibliakommentár III)* (Szerk. R. E. Brown – J. A. Fitzmeyer – R. E. Murphy), (ford. Földváry Kinga) Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest 2003, 395.

⁶² Vö: CASTELOT, J. John–CODY, Aelred, *Izrael vallási intézményei*, 395.

⁶³ LEICK, G, *The Babylonians – an introduction*, 150.; W. O. E. OESTERLEY—TH. H. ROBINSON, *Hebrew Religion: Its Origin and Development*, 232.

⁶⁴ OESTERLEY, W. O. E.–ROBINSON, TH. H, *Hebrew Religion: Its Origin and Development*, 230.

⁶⁵ Vö: ZAMFIR Korinna, *Ószövetségi exegézis*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár 2008, 173.

⁶⁶ OESTERLEY, W. O. E.–ROBINSON, TH. H., *Hebrew Religion: Its Origin and Development*, 230.

A Teremtés könyvének bizonyos részei is babiloni ihletettségek, jóllehet a Szentírásban erős hangsúlyt kap a spirituális vonatkozás, ami hiányzik a babiloni szövegből, ld. a vízözön elbeszélést.⁶⁷ További ehhez valamelyest kapcsolódó adat, hogy ebben a korban válik népszerűvé a babiloniak körében a régiségek és a történelem iránti érdeklődés, melyet úgy tűnik a Biblia szerkesztői is átvettek a saját őstörténetük szerkesztésében. Ugyanis olyan szavakat találhatunk ezekben a történetekben, amelyek a babilóniai történetírók tollán váltak ismét népszerűvé.⁶⁸

A fogság idején jöttek rá (nem bizonyítható közvetlenül, de erősen feltételezhető, hogy a babiloniak transzcendens „közvetítő”, illetve személyes-angyal hite is közrejátszott), hogy nem feltétlenül szükséges templomba vagy szentelt helyre menni a transzcendenssel való találkozás érdekében, mert Isten megtapasztalható az emberi bensőben is.⁶⁹ Egyik bizonyítéka lehet ennek az, hogy kialakult a zsinagóga intézménye. Mivel az áldozatbemutatás lehetetlen volt, „a tanulmányok háza, a tanácskozások helye, közösségi központ, valamint a vallásos időtöltés színhelye lett” a zsinagóga.⁷⁰

Nem volt már szükség sem a papokra, sem a levitákra istentiszteletek alkalmával, hiszen egy tanult laikus ember is fel tudta olvasni a szent iratokat, és vezethette az imádkozást is. Ennek egyik bizonyítéka lehet az is, hogy amikor megnyíltak a hazafelé vezető utak, nem minden zsidó tért vissza Jeruzsálembe, hanem szép számmal maradtak Babilonban is.

Így a Második Templom időszakának végén a zsinagóga intézménye már mind Izraelben, mind a diaszpórában általánossá vált. A legtöbb tudós úgy véli, hogy a zsinagógák eredete a babiloni fogság idejére tehető. Vitathatatlan az a tény, hogy a zsinagóga intézményének kialakulása lehetővé tette a zsidó vallás számára, hogy túlélje a héber népet sújtó tragédiák és szerencsétlenségek sorozatát.⁷¹

Az Iz 40-55 fejezetében megszólaló próféta Babilonban a fogság vége felé élt és tanított.⁷² A templomuk lerombolása és fogsági létük miatt elkeseredett zsidók figyelmét felhívta Jahvéra, egyetlen reményükre, akin kívül nincs más. Nem létezik sem Marduk,

⁶⁷ Erről bővebben ld. RÓZSA Huba, *A Genesis könyve I.*, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 238—240.

⁶⁸ MAGNUSSON, *Ásóval a Biblia nyomában – Ami Krisztus születése előtt történt*, 212.

⁶⁹ Vö: ARMSTRONG, *Jeruzsálem. Egy város – három vallás*, 121—122.

⁷⁰ COHN-SHERBOCK, Dan–COHN-SHERBOCK Lavinia, *A judaizmus rövid története*, 50.; vö. McKENZIE, *Second Isaiah*, XXV.

⁷¹ COHN-SHERBOCK–COHN-SHERBOCK, *A judaizmus rövid története*, 50.

⁷² Alakjáról többet: POWIS SMITH, J.M, *The prophets and their times*, The University of Chicago Press, Chicago&London¹¹1965, 217—240.

sem Baál, sem más pogány istenség. S mindazok, amit ezeknek az idegen isteneknek tulajdonítottak, tulajdonképpen Jahve cselekedetei. A próféta tanításával reményt kínált. Utalva az egyiptomi fogságra és az akkori csodás szabadulásra, arra buzdította a népet, hogy bizalommal tekintsenek az isteni erő újabb megnyilatkozásának elébe.

Amikor Deutero-Izajás Isten egyedüliségéről beszélt, az idegen istenek tetteit egyszerűen Jahvének tulajdonította. A zsidó képzeletvilágban ekkortól jelenik meg egy újfajta istenkép, mely szintézis a „megsemmisített” istenek és Jahve között. Ekkortól beszélhetünk a mai értelemben vett monoteista judaizmusról.⁷³

Izrael önmeghatározása

Jóllehet a tíz északi törzs eleste után Júdea volt az, amely továbbvitte, továbbéltette az addig kialakult vallást, ez azonban korántsem volt azonos a mai judaizmussal. Az északi országrészen a betelepülő népek hatására egy különleges vallási szinkretizmus alakult ki, amely ötvözte a jahvizmust a betelepülők kultúrelemeivel. Délen, amint tudjuk, a fogság utáni időben is fennmaradt, de a zsidó vallás (judaizmus) nagyon sok jellegzetessége a fogságban újult meg, ott erősödött és alakult ki éppen a fogság elnyomására adott válaszként.⁷⁴ A száműzés lélektani krízist is jelentett, a nép elveszítette az egyetlen addigi biztos pontot, az „otthon” megszűntével a világban addig elfoglalt helyét. Az önmeghatározás és az új közösség kialakulása az ebben az időben működő próféták (Jeremiás, Ezékiel majd Deutero-Izajás) tanításai nyomán kezdődött el az elit közreműködésével. Bár ennek részleteiről nem szerezhethetünk részletes információkat a Szentírásból, de eredményeiről mindenképp: a nemzeti-kultikus közösség lassan felbomlott és átvette helyét egy a hagyományokhoz és törvényekhez ragaszkodó gyülekezet.⁷⁵

Fontos megjegyezni azt is, hogy sem az asszír, sem a babiloni fogság időszakából nincs információnk arra vonatkozóan, hogy bármilyen más törzs vagy népcsoport képes lett

⁷³ ARMSTRONG, Karen, *Isten története—A judaizmus, a kereszténység és az iszlám 4000 éve*, Európa könyvkiadó, Budapest, 1997, 84; ARMSTRONG, *Jeruzsálem. Egy város – három vallás*, 123.

⁷⁴ RENCKENS, H., *Die Religion des Alten Testaments*. In: *Die Biblische Welt I*, (Aut: SCHWEGLER, Theodor et alii), Walter Verlag, Olten und Freiburg im Breisgau 1965, 602.

⁷⁵ BRIGHT, *Izrael története*, 336—337.

volna ilyen szintű és mértékű identitás meghatározásra, amilyen az izraeliták körében zajlott a nyolcadik századtól egészen a hatodik század elejéig.⁷⁶

A fogság egyik legkülönösebb és legváratlanabb eseménye az önmeghatározás volt. Ennek a folyamatnak egyik legreprezentatívabb jelensége, amely a szentírási könyvekből is kimutatható, a liturgikus, kultikus változásokon kívül, hogy kialakult a júdeaiak önmaguk megnevezésére használt fogalma, amely többé nem a törzsi hovatartozást jelölte, hanem magában foglalta mind a nemzeti, mind a vallási hovatartozást. Ma akár a zsidó, akár az izraelita, akár a héber megnevezést halljuk, mind ugyanarra a népre, vallásra gondolunk.

De ha a zsidó nép önmegnevezésére használt ószövetségi jelöléseket vizsgáljuk, a következő eredményekre juthatunk. Egészen a babiloni fogság idejéig nem beszélhetünk zsidó vallásról, ahogy zsidóságról sem. A Mózes vezette népet héberekként említi a Szentírás, akik Kánaánban laktak egészen a babiloni fogságig, azokat pedig az izraelitákként. Ezek a megnevezések később a zsidóság által kedvelt vallási fogalmakká alakultak.⁷⁷ A zsidó névvel pusztán a Júda törzsből származókat illették. Akik ugyancsak azon a területen éltek, de másik törzsből származtak, inkább júdeai néven voltak említve, semmint zsidónak. Ma a jehûdî szót, zsidó értelemben, általánosan használják anélkül, hogy szóba jönné a törzsi származás kérdése.

A babiloni fogságból szülőföldjükre visszatértek listái (vö. Ezdr2; Neh7, 66-67; hazatérők listái Ezdr2, 1-63. 8,1-20 Neh 7,6-65 és Jeruzsálem lakóinak jegyzéke is hasznos lehet: Neh11,1-12,26) érdekes tényeket szolgáltatnak a hazatérőkről. Az elit tagjai, akiket első lépésben telepítettek le különböző helyeken, a különböző állami, törzsi kapcsolatok megszűnte után is képesek voltak egy másfajta szerveződésre, mely átsegítette őket a fogságon. Ennek az alapja pedig a műveltségük és tudásuk volt, melynek segítségével sikerült meghatározniuk önmagukat.

Fogság utáni lét. Kialakuló diaszpórák

A babiloni száműzetés hivatalos végét a perzsa uralom kezdete jelentette. Kr.e. 538-ban a zsidók hazatérhettek. A fogság tehát hozzávetőlegesen, az első deportálástól számítva hatvan, az utolsótól számítva negyvenöt évig tartott. A fogságba hurcoltak közül sokan

⁷⁶ McKENZIE, *Second Isaiah*, XXV.

⁷⁷ RENCKENS, H., *Die Religion des Alten Testaments*, 602.

ott haltak meg, gyermekeik sem ismertek más hazát, csak Babilont. Amikor lehetőség nyílt az Izraelbe való visszatérésre, többen döntöttek a maradás mellett.

A zsidó szétszórás kezdeteit mégsem itt kell keresni. A 2Kir 17,6 beszámol egy korai diaszpóráról a Kr. e. 721. évből, az északi királyságban. Ugyanakkor meg kell említeni a 27290 Szamáriából elhurcoltat, akikről ugyan többé nem esik szó a Bibliában, de kitelepítésük után nyilván diaszpórát alkottak, még ha rövid ideig is. Hiszen akármi lett is a sorsuk, néhány évig még biztosan izraelitaként éltek mindennapjaikat.

A babiloni fogság után kialakuló diaszpóráról már több információnk van. A felszabadítás után ötszáz éven belül a zsidó kolóniák elterjedtek minden jelentősebb városi központban a Földközi-tenger környékén, egész Perzsiában és Babilóniában. A későbbi korok történései szempontjából a két legfontosabb diaszpóra az észak-afrikai és a babiloni. Ezeket a kicsiny közösségeket azok a törvények irányították, amelyeket a babiloni fogság követelményének eleget téve hoztak létre.⁷⁸ A diaszpórák létrejöttének lehetősége igazán a babiloni fogságban kialakult teológiai újítás(ok)ban keresendő. Ugyanis amíg a Kr. e. 6. század előtt Istent nem lehetett dicsőíteni, csak a jeruzsálemi templomban, addig a fogság idején született az a felismerés, hogy a hitnek túl kell mutatnia a templomon, a királyságon, országon, és mindenki által személyesen tapasztalhatóvá kell válnia akár Júdában, akár a fogságban.⁷⁹

Zárszó

A kisebbségi lét nem csupán a Kr. e. 6. században volt kihívás és probléma. Napjainkban is ismert jelenség. A Babilonban élő izraeliták a fogság alatt zsidókká váltak annak köszönhetően, hogy az a párt, amely a hagyományba való bezárkózást sürgette, felállította a „nemzeti határokat”, a törvényeket és a hagyományokat szilárdította meg. A másik szemlélettel élő párt, számba véve a befogadó fél értékeit, a kialakuló hagyomány szerves elemeivé tette azokat. Így vált a fogsági lét élhetőbbé, elviselhetőbbé.

Sajnos a babiloni kulturális élet annyira sokrétű és fejlett volt már a fogság idején, hogy az izraelitáktól átvett elemek alig-alig mutathatóak ki benne. De kétségtelenül az

⁷⁸ COHN-SHERBOCK—COHN-SHERBOCK, *A judaizmus rövid története*, 49.

⁷⁹ BOADT, *Reading the Old Testament – An introduction*, 386.

elfogadás és az átvételek nem csupán egyoldalúak voltak, hanem a befogadók – legalábbis azok, akik az izraeliták közvetlen környezetében éltek – is gazdagodtak a jövevények által.

Hogy a kisebbségi lét átok-e vagy áldás, az nem csupán a befogadó féltől függ, hanem a kisebbségbe kerülőtől is. Ha mereven és az önmagában „elnyomói” ellen érzett ellenszenvet folyamatosan táplálva, önmaga határait magasra emelve megmarad azok mögött, ha nem hajlandó a nyitásra, kisebbségi sorsa könnyen válhat átokká számára. De ha önmaga határaival tisztába kerülén kitekint azok mögül, számba veszi a befogadók szellemi értékeit, és amit jónak értekel, azt önnön kultúrájának részévé teszi, elfogadja, integrálja, a két fél közti feszültség kisebbé válhat, s ha teljesen meg nem is szűnhet, de ez az állapot az előbbivel összevetve áldássá lesz.

Bibliográfia

Történelem—Régészet

1. BRIGHT, John, *Izráel története*, (ford. Domján János), Kálvin János Kiadó, Budapest ⁵1990
2. GEORGE, A. R., *Babilonyan topographical texts*, Orientalia Lovaniensia Analecta, Peeters Press, Louvain 1992
3. LEICK, Gwendoline, *Mezopotámia—A városok evolúciója*, (Ford. Orémuszné Kertész Tímea) Gold Book, Pécs é.n
4. MAGNUSSON, Magnus, *Ásóval a Biblia nyomában – Ami Krisztus születése előtt történt*, (ford. Makkay János), Gondolat, Budapest 1985
5. MALAMAT, Abraham – BEN-SASSON, Haim Hillel, *A History of the Jewish People*, Harvard University Press 1976
6. MASPERO, Gaston, *A zsidók ókori történelme—Asszírok, médek és perzsák tiündöklése és bukása*, Nagy Képes Világtörténet, (reprint kiadás), Franklin - Társulat – Révai testvérek, Budapest é.n
7. OPPENHEIM, A. Leo, *Az ókori Mezopotámia – Egy holt civilizáció portréja*, (ford. Gődény Endre), Gondolat, Budapest 1982
8. POSTGATE Nicholas, *Az első birodalmak*, (ford. Háklár Noémi), Helikon Kiadó, Budapest 1985

Vallástörténet—Biblikum

1. ARMSTRONG, Karen, *Isten története—A judaizmus, a kereszténység és az iszlám 4000 éve*, (ford. Rézműves Zoltán), Európa könyvkiadó, Budapest 1997
2. ARMSTRONG, Karen: *Jeruzsálem. Egy város – három vallás*, (ford. Rézműves Zoltán), Európa Könyvkiadó, Budapest 1997
3. BOADT, Lawrence, *Reading the Old Testament—An Introduction*, Paulist Press, New York – Mahwah 1984

4. CASTELOT, J. John–CODY, Aelred, *Izrael vallási intézményei*. In: *Biblikus tanulmányok (Jeromos bibliakommentár III)* (Szerk. R. E. Brown – J. A. Fitzmeyer – R. E. Murphy), (ford. Földváry Kinga) Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest 2003, 363—407
5. CONH-SHERBOCK, Dan–COHN-SHERBOCK, Lavinia *A judaizmus rövid története*, (ford. Filipcsei Mirandella) Akkord kiadó, h.n. 2001
6. KOMORÓCZY Géza, *Bezárkozás a nemzeti hagyományba*, Osiris Kiadó, Budapest 1995
7. MURPHY, Roland, *Bevezetés a Pentateuchusba*, In: *Az Ószövetség könyveinek magyarázata (Jeromos Bibliakommentár I.)*, (szerk. Brown, R. E.–Fitzmeyer, J. A.–Murphy, R. E.), (ford. Aranyi Erzsébet), Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest 2001, 41—49
8. OESTERLEY, W. O. E.–ROBINSON, TH. H., *Hebrew Religion: Its Origin and Developmen*, Society for the Publication of Christian Knowledge, London 1937
9. SOGGIN, J. A, *Bevezetés az Ószövetségbe*, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1999
10. WRIGHT, Addison–MURPHY, Roland–FITZMYER, Joseph, *Izrael története*, In: *Biblikus tanulmányok (Jeromos bibliakommentár III)* (Szerk. R. E. Brown–J. A. Fitzmyer–R. E. Murphy), (ford. Snír Péter) Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2003, 313-363

Egzegézés

1. COOLS, P.J.–SCHWEGLER, Th. et alii, *Die Biblische Welt*, I Band, Das Alten testament, Walter-Verlag, Olten und Freiburg im Breisgau, 1965
2. HAUSMANN, Jutta, „*Keressétek a város javát*”-*Gondolatok a Jer 29-hez*. In: *Világi közösség—Vallási közösség*, szerk. BENYIK György, JATEPress, Szeged 2004, 145-153
3. KÓNYA Franciska, *A pásztor alakja a közel-keleti népek mítoszaiban*. In: *Keresztény Szó*, XIX /11 (2008 november), 1-7

4. LUBSCZYK, Hans, *Das Buch Jesaja II.*, Geistliche Schriftlesung, Patmos-Verlag, Düsseldorf 1972
5. McKENZIE, JOHN L., *Second Isaiah*, The Anchor Bible 20, Doubleday&Company, Inc., Garden City, New York 1968
6. POWIS SMITH, J. M., *The prophets and their times*, The University of Chicago Press, Chicago-London ¹¹1965
7. RÓZSA Huba, *Ószövetségi bevezető*, Gyulafehérvár 1996
8. SCHMATOVICH János, *Bevezetés az Ószövetségbe – Az ígéretek emlékezet*, Katolikus Teológiai Kézikönyvek 29, Agapé, h.n. 2001
9. ZAMFIR Korinna, *Ószövetségi exegézis*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2008

Internetes források

1. E. CROMWELL MENSCH, *King Solomon's First Temple*, Kessinger Publishing, h.n. 2004
[\(http://books.google.hu/books?id=YY93ZZ384hoC&printsec=frontcover&dq=E.+CROMWELL+MENSCH,&as_brr=0&as_pt=ALLTYPES&ei=UIT5SdqRNp_EzAS-zLGADQ\)](http://books.google.hu/books?id=YY93ZZ384hoC&printsec=frontcover&dq=E.+CROMWELL+MENSCH,&as_brr=0&as_pt=ALLTYPES&ei=UIT5SdqRNp_EzAS-zLGADQ) 2009. április 30.
2. LEICK, Gwendoline, *The Babylonians- an introduction*, London-New York, Rutledge, 2003
[\(http://books.google.com/books?id=nO8cg_cyzPQC&printsec=frontcover&hl=hu#PPT1,M1\)](http://books.google.com/books?id=nO8cg_cyzPQC&printsec=frontcover&hl=hu#PPT1,M1) 2009. április 30.

További felhasznált irodalom:

1. BOCK, Sebastian, *A bibliai Izrael története – A kezdetektől az Újszövetség koráig*, (ford. Lorencz Klára), A Biblia világa 5, Jel Kiadó, h.n. 2002
2. BRIGHT, John, *Jeremiah*, The Anchor Bible 21, Doubleday&Company, Garden City – New York 1965

3. COGGINS, Richard J., *The Exile History and Ideology*. In: *The expository times 1999* <http://ext.sagepub.com/cgi/reprintsidebar/110/12/389> 2009. április 10
4. GOSSE, Bernard, *Sabbath, Identity and Universalism Go Together after the Return from Exile*. In: *Journal for the Study of the Old Testament 2005*, <http://jot.sagepub.com/cgi/content/abstract/29/3/359> 2009. április 11
5. HILLERS, Delbert R., *Lamentations, The anchor Bible 7A*, Doubleday&Company, Garden City – New York 1972
6. NIELSEN, Kirsten: *Ezechiels visionary call as prologue: From complexity and changeability to orde and stability*. In: SAGE PUBLICATIONS, Los Angeles, London, New Delhi and Singapore, vol 33.1 (2008), 99-114 <http://jot.sagepub.com/cgi/content/abstract/33/1/99>
7. POLÁNYI Imre, *Az ókori világ története*, Tankönyvkiadó, Budapest é.n.